

ТКАЦТВО ТА ВИШИВКА ТЕРНІВСЬКИХ БОЛГАР

У статті розглядаються особливості традиційного ткацтва та вишивки тернівських болгар, наводиться класифікація виробів в залежності від техніки виконання. Показаний вплив українських народних мотивів на сюжети композицій болгарських майстрів.

Ключові слова: тернівські болгар, ткацтво, вишивка, килимові вироби, інтер'єр, народний костюм.

Тернівка (нині однойменний мікрорайон м. Миколаєва) була заснована у 1802 році болгарами – вихідцями з різних населених пунктів Східної Фракії на місці колишньої турецької колонії. З часом поселення, розташоване в межиріччі Південного Бугу та Інгулу перетворилось у велике етнокультурне середовище, яке зберігає певні болгарські риси дотепер.

Окремі питання історії та культури поселенців фрагментарно досліджувались вітчизняними та болгарськими науковцями. На початку ХХ ст. професор М. Державін [1, с.117], а дещо пізніше етнограф С. Цветко [2, с.89-103] помітили особливості у розвитку домашньої індустрії колоністів, що визначались впливами сусіднього Миколаєва. В радянські часи на оригінальні мотиви в народній творчості тернівських болгар звернув увагу мистецтвознавець В. Малина [3, с.134-135]. Втім, домашні ремесла і прикладне мистецтво поселенців детально не описані. Предметного розгляду зокрема потребують ткацтво та вишивка, в яких найбільш рельєфно відбувся симбіоз практики, поширеної у Сакарсько-Странджанському регіоні (саме там локалізовано більшість населених пунктів майбутніх колоністів) із техніками та змістовними сюжетами, характерними для Півдня України. Важливо прослідкувати еволюційні зміни у цих заняттях, визначити чинники, що їх викликали, класифікувати найбільш популярні вироби місцевих майстрів.

Тернівські поселенці володіли значним досвідом домашніх ремесел, накопиченим ще в метрополії, де майже повністю панувало натуральне господарство, за якого кожна хата виробляла все необхідне для одягу та оздоблення інтер'єру помешкання. Традиційно ткацтво у колоністів вважалось зимовим жіночим заняттям. Після закінчення польових робіт чоловіки здебільшого займались технічними ремеслами, а жінки ткали та фарбували полотна, килими, ковдри, рушники, хоругви, пояси тощо. В громаді існувала думка, що кожна жінка повинна була вміло виконувати ткацькі роботи, інакше до неї ставились з осудом. Повна скриня (*сандик*) рушників, серветок і сорочок свідчила про достаток родини та працьовитість жінок.

Вже в перші роки існування колонії майже кожна друга родина використовувала ткацький верстат, частково схожий на українські аналоги (в 1806 році на 114 сімей поселенців припадало 52 верстати) [4]. Згодом завдяки зростанню вівчарства шерстяні вироби ткали вже у кожному селянському дворі. В 1841 році в Тернівці усі 173 домогосподарства мали верстати [5, с.75].

У поселенні верстат називали словом "разбой" - від розбивати, вбивати нитки. С.Цветко у надрукованій в 1929 році статті "Болгарський варстат" детально описав це обладнання на прикладі саме тернівської моделі. Конструктивно верстат складався зі слідуєчих частин: *стан* - дві рами, скріплені двома поперечками, *крусна* - переднє і заднє кросна, *укряпки* - палиці, що укріплювали та повертали кросна, *витили* - рама з двох частин, насунених на пласкі палиці з гульками на кінцях, *бриду*, *гребен* - поперечка у вигляді гребеня з дерев'яними або металевими шпичками, *ништи(е)лки* - палиці, на які намотані нитки або тонкий шпагат, *скрипальци* - дві підвішані вилки, кожна з двома коліщатками, *пудношки* - дві дерев'яні підніжки (педалі), що звисають на мотузках із середини кожної палиці (ништилок), *цапови* - вистругані округлі палиці, які служили для розщеплювання перехрещеної основи між ништилками і заднім кросном, *суфалка* - човник, *пражец* - дві довгі металеві бляшки, скріплені за допомогою гачка і пояска. До ткацького обладнання також входили *рудан* - колесо на підставці разом з *вритками* (перехрещені пласкі палиці з дірочками), *сукало* - коліщатко на підставці та (*х*)урка - прилад, щоб прясти.

Дослідник до того ж висвітлив технологію ткання і додав власноруч зроблені рисунки деталей верстату [2, с.91-93]. Зараз разбой можна побачити у музеї мікрорайону Тернівка.

У тернівських болгар ткацтво поділялось на декілька видів, головним з яких стало виробництво шерстяних виробів, що спиралось на вівчарство та козоводство. Технологія ткацтва була звичайною і включала прядіння, зсування ниток, фарбування пряжі і власне ткання. Перед стрижкою овець мили в Інгулі, а потім стригли довгими ножицями. Обробку прядива з овечої вовни поселенці здійснювали за допомогою металевої чесальної щітки (*дирак*), а прядіння ниток (*конци*) - прядки (*чекрик*) і веретена (*вретену*). Ці види робіт доручались дівчатам, тому що безпосередньо за верстатом працювали досвідчені жінки.

Вироби з вовни були незмінним атрибутом інтер'єру і предметом одягу, їх носив кожний поселенець.

В колонії ще в першій половині XIX ст. поширилось килимарство. Килими (на болгарській так само звучить) та ковдри (*черги*) з ворсом чи гладкі ткалися здебільшого із застосуванням орнаментального зображення, а фонове забарвлення створювалося ритмічним чергуванням теплих та холодних кольорів. Настінні килими і ковдри нерідко прикрашалися по всьому периметру в'язаним мереживом у вигляді антропо-зооморфних сюжетів. Зазвичай ці вироби зшивалися з двох половин, ширина яких визначалась розмірами стану.

Килими в залежності від технології виготовлення і художнього оформлення можна умовно поділити на "старі" та "нові". "Старі" зразки відрізнялися більшими розмірами і композиційною строгістю. В їхньому художньому оформленні переважали геометричні фігури, що утворювалися поперечними та повздовжніми пасмугами. Наприкінці XIX століття у Тернівці з'явилися "нові" килими невеликих розмірів із стилізованими зображеннями квітів, птахів і тварин, які ткалися для прикрашання помешкань, а також для загортання маленьких дітей. Їхній фон насичувався яскравими радісними фарбами. У виготовленні килимів з геометричними мотивами найбільш поширеним прийомом стало застосування різнокольорових кульок з гарусу (*фунди*), що пришивались по лініях орнаменту і надавали виробам особливої виразності. В народі цей вид килимів називали *нафундином* або *килим със купене* - "килим з покупним," оскільки товсті шерстяні нитки для виготовлення фондів купувалися в міських магазинах. Нафундіни виготовляли з гладкою поверхнею або з петельками (*бримки*), формуючи їх таким чином щоб фунда знаходились в центрі хрестоподібних фігур. У пізні часи для ткання килимів поряд із шерстяними нитками використовували бавовняні (*памучни*) [6].

Інтер'єр кожного болгарського помешкання включав декілька ковдр. За технікою виготовлення та формою художнього оздоблення виокремлювалися наступні їх види: *шарени черги*, від слова *шарен* - різнокольоровий - яскраві ковдри з перевагою червоного та жовтого кольорів, зіткані з різних за якістю ниток; *дамести черги*, від *дам* - поле - вироби, поділені на прямокутні поля різної ширини; *димитни черги*, від *дими* - щільне полотнище - надзвичайно щільно зіткані ковдри (на 4 ништики) з частковим використанням бавовни і зі вставками у вигляді розлінієних по діагоналі квадратів; *влашки черги*, від *влашко* - Валахія - яскраві поліхромні ковдри, у вигляді щільно зібраних вузьких вертикальних стрічок без геометричних фігур [7].

Поруч з ковдрами звичайних розмірів мешканці Тернівки ткали і продовгуваті - у вигляді доріжок (*въстрибник*), які причеплювалися до бокових сторін диванів і дерев'яних ліжок, а також виступали в ролі додаткових накидок. Інколи по центру вистрибника вставляли мереживо.

У другій половині XIX ст. у поселенні в моду увійшли ткані із різнокольорових ниток строкаті торби (*писана турба*), які використовували в ролі сумок. Їх зазвичай виготовляли із залишків тканин.

Якість ткання домашніх виробів була доволі високою. Килими і ковдри протягом тривалого часу не втрачали свого первісного вигляду, зберігаючи яскравість кольорів (в ході їх виготовлення для перевірки стійкості фарб часто практикувалось замочування у воді). Немало болгарських родин в Тернівці і Миколаєві дотепер зберігають килими і ковдри, зроблені руками їхніх предків понад століття тому.

З часом через занепад вівчарства у колонії відповідно зменшилися і обсяги вовняної індустрії. Але її функціонування не припинилось. Тернівцям доводилось купувати сировину на міських ринках, де ціна на вовну постійно зростала.

Поселенці також вирощували шовковиці, бавовну, льон і коноплі, придатні для виготовлення пряжі (*влакнодайни растения*). В середині XIX ст. отримало поширення виробництво тканин з луб'яних культур - конопель і льону. Особливо цінувалося тонке льняне полотно, яке в основному йшло на пошиття жіночих і дитячих сорочок. Взагалі льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі. Однак із-за різкого зниження його врожайності у посушливі роки виникав дефіцит сировини. Полотна з рослинної пряжі відбілювали за південною околицею села на березі Інгулу. Традиційно болгар називали такі ділянки річки «*белянками*». Як співається в одній з тернівських пісень:

*Горе-долу на белянки, Вище-нижче на білянці,
Дето моти платно бялат* Де дівчата полотно відбілюють
*Годенишки тьнки дари, Для нареченого подарунки тоненькі,
Тенки дари – купринени.* Подарунки тоненькі – шовкові [8, с.86].

У Тернівці гідронім *Белянка* на побутовому рівні зберігається дотепер. Різноваріантне поєднання вовни, конопель, льону і бавовни дозволяло значно розширювати асортимент тканин та їхні функціонально-естетичні можливості. Слід зазначити, що спочатку для фарбування тканин застосовувались натуральні барвники: кора вільхи та дуба, лушпиння цибулі, листя берези та інші, а згодом - куповані. Останні варили у великому чавуні з корінням щавлю для того, щоб закріпити фарбу.

До набору виробів з рослинних тканин входили одяг, хустки, серветки, мішки, мотузки та інше. Пошиття предметів одягу, насамперед сорочок (*риза*), вважалось вельми відповідальною справою, досвід в якій набували роками. На будній день шили чоловічі та жіночі сорочки з грубого сірого полотна, а на свята – з тонкого. Поширення значно дешевших тканин фабричних підприємств на початку XX ст. зумовило занепад домашнього виробництва, через що кількість ткацьких верстатів в селянських родинях різко зменшилась. Їх почали за спрощеною технологією пристосовувати для виготовлення меланжированих доріжок з тканин, що стали непотрібом - *парцалени пустелки*. Таким чином зношені речі не викидались, а приносили користь. Попит на ці вироби постійно зростає і окремі тернівці налагодили комерційний збут доріжок у Миколаєві. Вони і зараз зустрічаються в окремих приватних оселях, де проживають літні люди.

Зміни торкнулися й жіночого вбрання. Традиційний одяг тернівчанок на відміну від мешканок Бессарабії більш інтенсивно витіснявся сукнями, виготовленими із фабричних тканин. На міських ринках та в крамницях поселяни купували ситець, сатин, дешеві сорти парчі та шовку та інші. Нерідко торговці тканинами привозили свій крам у село. Певний час фабричні тканини поєднували в одязі із саморобними. Відомо, що смаки й уподобання мешканців Тернівки в значній мірі формувались під впливом міської культури, яка з одного боку вітала композиційну спрощеність і функціональність, а з іншого - диктувала інновації, нерідко достатньо коштовні. М. Державін на початку минулого століття помітив, що місцева молодь у вищій мірі серйозно захоплена своїми вбраннями і віддає за них всі свої заробітки, а законодавцем моди для неї виступає місто Миколаїв [1, с. 123].

Народна вишивка у тернівських болгар призначалась для прикрашання рушників, серветок та одягу. Як вже йшлося, кількість тканих виробів була певним показником добробуту родини, в свою чергу яскравість та витонченість вишивки свідчили про вміння та смаки господині. Попри всю різноманітність композицій і технік спільними є рослинні, геометричні, антропо- та зооморфні орнаменти, а також високий рівень виконання. Художнього ефекту місцеві майстрині домагалися головним чином шляхом гри з кольорами. Ритмічне багатство отримувалось в результаті комбінації тонів – від м'яких фарб золота до темного кольору горіхового листа. У болгар, як і в українців, золотий колір символізував святість і багатство, виражав нагороду за доброту і покору. Майже завжди у вишивках також присутній символічний червоний колір.

Вишивали жінки декількома видами гладі: щільна біла з настилом, легка без настилу, прорізна, тіньова, а також хрестиком. Остання техніка у поселенців мала свої відмінності - болгарський хрестик складався з чотирьох стібків, що перехрещуються – двох по діагоналі і двох по основі. В Тернівці майстрині практикували і трьохстібковий хрестик. Хоча ці способи вишивки і створювали додаткову рельєфність у всіх видах орнаментів, з часом вони поступилися звичайному – двостібковому. Для вишивки тернівчанки використовували різнокольорові нитки - муліне (*запулч*), які купували у Миколаєві.

Помічено, що популярні елементи і техніки тернівської вишивки співпадають із загорськими в метрополії, зокрема, ритм і конфігурація хвилястого ланцюгового стібка (*цепен бод*). Витонченою ювелірністю відрізнялась деталізована вишивка на довгих вузьких поясах (*ивица*). За допомогою найтонших різнокольорових ниток жінкам вдавалося створювати композиції дивовижних візерунків із яскравим набивним ефектом, які впродовж десятиліть не втрачали свій первісний вигляд.

Тематика тернівської вишивки характеризувалась різноманітністю. Поряд із звичайною орнаменталістикою, насиченою геометричними варіаціями в сюжетах присутні народнопісенні ремінісценції. Привертають увагу композиції з чоловічків, що немов би взялися за руки, танцюючи національний танець *хоро*. Водночас, ці фігурки дають уявлення і про будні болгар. В зразках із зооморфною символікою особлива роль відводилась стилізованому зображенню лева, який вважається традиційним символом у болгар.

Особливу увагу приділяли вишивкам на весільній сорочці. В неї вкладався весь мистецький хист та вміння. Вишивання тривало декілька днів, причому в першу чергу обробляли рукав і низ сорочки. Нагрудна частина, поділ і рукава здебільшого прикрашались вишивкою у вигляді кольорового візерунка, іноді разом з мереживом, причому використовувались теплі і холодні відтінки. В орнаментиці сорочок привертає увагу поширений як і в українській традиції мотив ромбу, квадрату і смуги. На початку ХХ ст. художнє оздоблення сорочки майстрині практикували вже у спрощених формах, нерідко застосовуючи лише один колір.

Вишивка застосовувалася і для оздоблення такої важливої частини традиційного костюму тернівчанок як фартух (*запaska*, рідше вживалось слово *престилка*), який виконував практичну та естетичну функції і одягався поверх сукні (сукман, чукман) або ризи. В ХІХ ст. жінки носили так званий двопрестилочний варіант, що включав "попередницю" і більш широку - "позадницю", які зав'язувались безпосередньо до талії сукні або сорочки. Якщо робочий варіант запаски був однотонним, а у літніх жінок - підкреслено чорним (в цій деталі одягу відчувалась так звана рупська традиція), то вихідний обов'язково прикрашався геометричною або частіше ботанічною вишивкою гладдю чи хрестиком, а знизу - мереживом. Інколи фартух ткався із звичайним прямокутним чергуванням ниток пастельних тонів, доверху звужувався складками, а замість вишивки в якості декору до боків пришивались декілька яскравих фундів [7].

Поширений аксесуар жіночого одягу - носова хустка (*платоче*), вишивався по всьому периметру візерунками, а до країв прив'язувались китички або мереживо в формі трьохрядної решітки. До нас дійшли відомості, що носові хустки роботи місцевих майстринь так само як і шерстяні вироби користувались значним попитом на міських ринках. Їх цінували за витонченість та яскравість візерунків. В 1923 році під час збору подарунків для підшефної військової команди 44-го стрілецького полку Тернівський волвиконком передав їй саме партію носових хусток [9].

Рушнікова вишивка поселенців в цілому розвивалася в руслі болгарської народної традиції, але вже у другій половині ХІХ ст. в ній відчутні впливи міських та церковних мотивів. В багатьох елементах вона співзвучна із загальнослов'янською тематикою і українською народною зокрема. На рушниках зображувались орнаментальні композиції та різноманітні сюжети сакрального змісту: птахи - символи людських душ, хрестоматійне дерево життя з присутнім філософським розумінням минулого, сучасного і майбутнього, вазонні композиції та інші. В пізні часи, на рушниках, в першу чергу подарункових, почали вишивати гладдю дати їх виготовлення, а також різні слова-побажання.

Отже, ткацтво і вишивка тернівських болгар поєднували традиційні техніки з інноваціями, що впливали із діаспорних умов. У художніх мотивах стали помітними іноетнічні вкраплення, передусім українські народні.

Діалектика взаємовпливу національних культур на прикладі ткацтва і вишивки у побуті локалізованої етнічної групи потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края / Н. Державин. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1908. – 238 с.
2. Цветко С. Болгарський варстат // Матеріяли до етнології. – Кн. 2. – К., 1929. – С.89-103.

3. Малина В.В. Народное искусство болгар южной Украины: На материалах Одесской и Николаевской областей / В.В. Малина // Единение народовете и культуры. Украинско-болгарские культурные связи: история и современность. – К. : Наукова думка, 1987. – С.126-139.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.6. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк.176
5. Клаус А.А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Выпуск 1. / А. Клаус. – СПб.: Типография В. Нусвальта, 1869. -516 с.
6. Миколаївський обласний краєзнавчий музей (МОКМ). - Зразки: [Т 2087,Т 2007,Т2219].
7. Музей мікрорайону Тернівка (ММТ). – Зразки: Тканини.
8. Цветко С.И. Български народни песни от Украйна и Крим / Сергей Цветко [Съставител Зоя Барболова] – София: Академично издателство «Марин Дринов», 2005. – 179 с.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.Р-161. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.208.

Рис. 1. Килим-нафундін

Рис. 2. Ковдра (черга) - влашка

V.I. GAMZA

WEAVING AND EMBROIDERY OF TERNOVSKI BULGARIANS

The report examines the characteristics of the traditional weaving and embroidery of ternovski bulgarians, it is given a classification of products according to the techniques of production. It is shown the influence of ukrainian folk motives on subjects compositions of bulgarian masters.

Key words: ternovski bulgarians, weaving, embroidery, carpets, interior, folk costume.

В.И. ГАМЗА

ТКАЧЕСТВО И ВЫШИВКА ТЕРНОВСКИХ БОЛГАР

В статье рассматриваются особенности традиционного ткачества и вышивки терновских болгар, приводится классификация изделий в зависимости от техники изготовления. Показано влияние украинских народных мотивов на сюжеты композиций болгарских мастеров.

Ключевые слова: терновские болгары, ткачество, вышивка, ковровые изделия, интерьер, народный костюм.